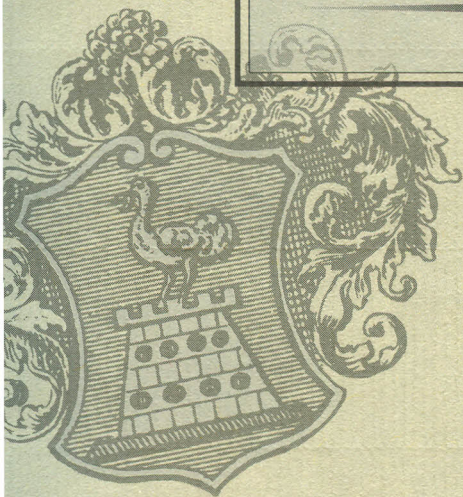

V A S I SZEMLE

A L A P Í T V A

— 1933 —

LI. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

1997

TÜSKÉS GÁBOR

A DÖMÖLKI ZARÁNDOKLATOK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULSÁGAI A XVIII. SZÁZADBAN

A történeti Magyarország területén a barokk kori zárandoklatokról végzett vizsgálatban az egyik leggyakrabban említett búcsújáróhely Dömölk, mai nevén Celldömölk.¹ Ennek oka elsősorban az, hogy a dömölki zárandoklatokról viszonylag gazdag szöveges, ikonográfiai és tárgyi forrásanyag áll rendelkezésre. A másik ok az, hogy éppen a kedvező forrásadottságok miatt a kultusz egyházi kezdeményezése, a kultuszhely és a zárandoklatok kialakulása, felívelése és hanyatlása pontosan nyomon követhető. Ezenkívül a forrásanyag lehetőséget ad arra, hogy a dömölki zárandoklatokat nem csupán a barokk kori vallásosság egy szakasza reprezentatív megnyilvánulásaként vizsgáljuk, hanem mint egy korszak és egy régió társadalmi, kulturális és gazdasági folyamatainak indikátorát értelmezzük.

Dömölk a viszonylag későn keletkezett barokk kori zárandokhelyek csoportjába tartozik. A XVIII. század közepén, egy olyan időszakban jött létre, amikor az új zárandokhelyek keletkezése országos viszonylatban már csökkenő tendenciát mutat, s átalakulóban van a vallásosság társadalmi szerkezete. A késői megjelenés a kultusz rendkívül gyors felívelésével párosul, melynek legfontosabb összetevője Koptik Odó dömölki apát kultuszhelyet alapító és szervező tevékenysége.² Ehhez járul a hely kedvező földrajzi fekvése: a nyugati országhatárhoz viszonylag közel, a történeti hatásokat figyelembevéve egyes vallású és etnikumú területen található, melyen a felekezeti arányok a XVIII. század közepére nagyjából megszilárdultak, a társadalmi és gazdasági modernizáció előrehaladt, s ahol még nem volt olyan zárandokhely, amely lokális hatókörén túlnyúlva meghatározó vonzerőt gyakorolt volna az egymással érintkező nyugat- és délnyugat-dunántúli kistájak lakosságára.³ A gyors felívelés harmadik összetevője az, hogy Dömölk kultikus előképe a Habsburg-birodalom legjelentősebb dinasztikus zárandokhelye, Máriacell. Koptik a máriacelli kegyszobor másolatát helyezte el a dömölki kápolnában, s a templom és a kolostoregyüttes tervezésében, valamint a kultusz terjesztését szolgáló eszközök megválasztásában egyaránt máriacelli mintákat tartott szem előtt. A három tényező következtében Dömölk néhány év alatt Máriacell hazai riválisává, s az egész Dunántúl egyik legjelentősebb búcsújáróhelyévé vált.

A DÖMÖLKI ESEMÉNYEK KRONOLÓGIÁJA

Sajghó Benedek pannonthalmi főapát 1739-ben a missziós küldetéssel és térítő szándékkal Magyarországra jött Koptik Odó St. Lambrecht-i bencés szerzetesnek a dömölki apáti címet adományozta.⁴ Az osztrák zarándokhelyek specialistájának számító Koptik Dömölkre ment, és a középkori apátság romjai közelében kápolnát épített, melyben elhelyezte a máriacelli kegyszobor másolatát. A szobor körül hamarosan rendkívüli eseményekről, a máriacellihez hasonló látomásokról kezdtek beszélni és zarándoklatok kezdődtek. Koptik közben Rómában időzött, ahol megszerezte Szent Félix katakombaszent ereklyéjét, melynek elhelyezése 1751-ben döntő lökést adott a homokkomáromi zarándokhely kialakulásához.⁵ 1743-ban Máriavölgyben járt, s megverselte és kiadta a kegyhely történetét.⁶ 1745-ben visszatért Dömölkre, ahol rendbe tette a kápolnát és az időközben alábbhagyott kultusz újjáélesztésén fáradozott: pápai búcsúengedélyt szerzett, vendéglő építésére adott engedélyt stb. Zichy Ferenc győri püspök vizsgálatokat végzett a szobor ügyében, s azt csodatévőnek nyilvánította. 1745. november 17-én elrendelte nyilvános tiszteletre való kitételét, s maga is szorgalmazta a zarándoklatokat. Sajghó főapát és Dombi Mihály győri kanonok azonban kételkedett a dömölki jelenségek csodás voltában, Koptikot mágiával vádolták, s az apát és a főapát kapcsolata romlani kezdett. 1747 tavaszán Koptik Erdődy György és felesége, Esterházy Terézia kegyúri támogatásával és a zarándokok adományaiból a dömölki kápolna mellett templomot, ideiglenes vendégházat és kolostort kezdett építtetni.

1748. szeptember 15-én a szobrot rendkívül ünnepélyes körülmények között, több tízezer ember jelenlétében áthelyezték az épülő templom főoltárára. 1749-ben a templommal és a kolostorral együtt elkészült a vendégház, a következő évben már több fogadó működött a lassan növekvő településen, s kezdtek kibontakozni a zarándokok minden rétegének igényeit kielégítő épületegyüttes körvonalai. Koptik mindent megtett a kultusz fellendítésére: vallásos társulatokat alapított, ponyvafüzeteket, hírleveleket, búcsús képeket és mirákulumos könyvet adott ki.⁷ A zarándokok ellátására nagyszámú gyóntató papot tartott és saját hatáskörét túllépve novíciusokat akart nevelni. Emiatt kapcsolata a főapáttal végleg megromlott, s 1750 végén királyi rendeletre el kellett hagynia Dömölköt. Az építkezések egy időre abbamaradtak, majd 1760-ban új kolostor alapkövét tették le, amely 1770 körül készült el. 1777-ben Dömölk az újonnan alapított szombathelyi egyházmegyéhez került. 1780. szeptember 10-én Szily János szombathelyi püspök felszentelte a templomot. A II. József-féle korlátozó rendelkezések hatásukat itt is éreztették. Az apátság 1787-es feloszlása után világi papként volt szerzetesek gondozták a helyet. 1797-ben Pausz Amand plébános ismertető füzetet adott ki a kegyhelyről, a következő évben felöltöztették a ruháitól megfosztott kegyszobrot. A rend 1802-es visszaállításával új korszak kezdődött a zarándoklatok történetében.

A KULTUSZHELY ÉS A ZARÁNDOKLATOK SAJÁTOSSÁGAI

A dömölki zarándoklatok a motivációs rendszer, a megtett út, a kegyhelyen töltött idő és a visszatérés tekintetében a XVIII. század második felében nem különböztek lényegesen a szokáscelemek általános, máshonnan is ismert lefolyásától. A hely liturgikus rendje

a gondozók révén bencés színezetet mutat, de erőteljes differenciáltsága miatt más nagyobb kegyhelyekre is jellemző. Szentelt füvek szétosztásáról a kegyhelyek közül eddig egyedül itt van adatunk, maga a szokás azonban sokhelyütt ismert. A kultusztárgy képével díszített gyónócéduláknak csak nemzetközi párhuzamait ismerjük. A hazai anyagban viszonylag ritkának tekinthetők a csodás gyógyulások freskóábrázolásai, az ún. mirákulumképek, s a Mária-kegyképek festett sorozatára is, amely az 1748-as átvitelre készült el, csak külföldi példákat ismerünk.

A zárandokok a legkülönbélebb formában, egyénileg, kisebb csoportokban és többszáz fős processziókban, többnyire gyalog, távolabbról kocsin érkeztek. A motivációk között a különféle szükséghelyzetek és a fogadalom mellett megtalálhatók az egyszerűen több helyet felkereső, valamint az ún. képviselési zárandoklatok középkori eredetű típusai. A processziók látványosságát itt is, mint másutt, hordozható szobrokkal és zászlókkal emelték. A legendaanyag több motívuma szoros kapcsolatot mutat a máriacelli kegyszoborról feljegyzett és másutt is ismert jelenségekkel. Itt sem hiányoztak a nagyobb összegű főúri alapítványok. A zárandokok adományait az ún. kincstárban helyezték el, melyhez hasonló példát Boldogasszonyban (ma: Frauenkirchen, Ausztria) létesítettek. Az adományok között minden, máshonnan is ismert típus megtalálható, legkedveltebbnek a festett kép (ún. votívkép) számított. A szokás szabályozó szerepére és a kezdődő elvilágiasodásra egyaránt utal, hogy az egyik dömölki zárandok ún. lelki adományként öltözködésének egyszerűsítésére tett ígéretet.

A társadalomtörténeti értékelésre azok a mirákulumfölgjegyzések adnak lehetőséget, melyeket Dömölkön készítettek a zárandokok által elbeszélt csodás gyógyulásokról. Az 1744–1773 közötti időszakból jelenleg öt, különböző típusú kézirat és egy nyomtatott forrás áll rendelkezésre. Ez nem a teljes forrásanyag, mivel az 1787-es feloszlatási leltárban még szereplő feljegyzések egy részének időközben nyoma veszett. A fennmaradt mirákulumok számát tekintve Dömölk így is messze kimagaslik a többi magyarországi zárandokhely közül: összesen mintegy 1500 esetről van tudomásunk. Nyilvánvaló, hogy az ezekben szereplő személyek csupán töredékét teszik ki a zárandokoknak, az anyag azonban így is jó lehetőséget kínál a kvantitatív vizsgálatra.

A KULTUSZ INTENZITÁSA

A zárandoklatok időbeli alakulását vizsgálva az először emelkedő, majd csökkenő intenzitás általános tendenciáján belül szembetűnik a kultusz rendkívül gyors felívelése mindjárt a kegyhely keletkezését követő időszakban. A gyors fellendülésnek a már említetteken kívül két további összetevője volt. Az egyik a kíváncsiság, melynek fokozásához a Koptikkal szembenálló pannonthalmi főpát zárandoklatokat tiltó rendelkezése is hozzájárult. A másik a kegyhely körül kialakuló település: kimutatható ugyanis, hogy a zárandoklatok és a település kölcsönösen hozzájárultak egymás fejlődéséhez, melynek nyomán II. Lipót 1790-ben mezővárosi rangra emelte Dömölköt. A Koptik távozása utáni egy-két évben a zárandoklatok változatlan intenzitással folytak, ezután azonban lassan hanyatlani kezdtek. A mirákulumfölgjegyzések mellett erről tanúskodik a kegyhely anyagi bevételeinek, valamint az évi áldozók és az áttértek számának alakulása is. Ugyanerre

utal a szükséghelyzet (fogadalomtétel vagy segítségül hívás) és a zárandoklatok időpontja közti különbség növekvő tendenciája.

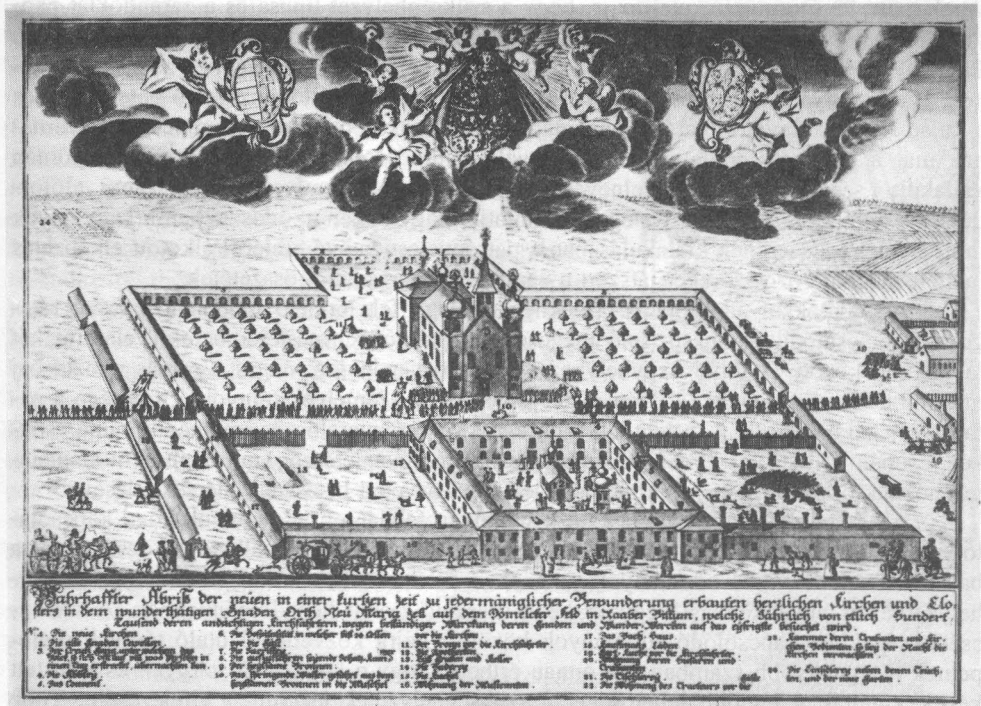
A zárandoklatok intenzitása a mirákulumfeljegyzések alapján nemcsak az időben előre haladva, hanem egy éven belül is változott. Az 1751–1771 közötti időszakban Dömölk látogatottsága a téli, tavaszi és kora nyári hónapokról egyre inkább az időjárás szempontjából kedvezőbb késő nyári, kora őszi hónapokra tevődött át, azaz az év első, gazdaságilag bizonytalanabb feléről az év második felére összpontosult. Ebből arra következtetünk, hogy a zárandoklatok hanyatlásával párhuzamosan az éven belüli látogatottság alakulásában egyre jobban meghatározóvá váltak a gazdasági szempontok, s előtérbe kerültek a kényelmi megfontolások is.

TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI VISZONYOK

A zárandokok társadalmi rétegződése alapján Dömölk azoknak a kegyhelyeknek a csoportjába tartozik, ahol minden réteg megtalálható volt. Legmagasabb a paraszti rétegek aránya (közel 50 százalék), ezenkívül a kézművesek (mesterségek) jelenléte a legszámottevőbb (csaknem 30 százalék). Ez onnan érthető, hogy a hely az ország kézműipar szempontjából egyik legfejlettebb részén található. A kézműves réteget több mint ötven különböző mesterség képviselői alkotják, közöttük a molnárok, mészárosok, cipészek, valamint a kocsmárosok és a szabók vannak a legnagyobb számban. Ez a megoszlás egyrészt tükrözi a mesterségek előfordulási arányát a hely szűkebb vonzáskörzetében. Másrészt a jelentős számú zárandokkal képviselt foglalkozások többsége, így elsősorban a molnár és a kocsmáros mesterség szoros kapcsolatban állt a társadalmi kapcsolatteremtéssel, így ezek utalnak a kegyhely hírének terjedési csatornáira. A harmadik legnépesebb csoportba tartozó zárandokok többségének pásztor vagy juhász a foglalkozása. Ez elsősorban a réteg speciális életformájával, nagymértékű területi mobilitásával, a pásztor-migrációval függ össze, ami egyben utal a réteg kultuszerjesztő szerepére.

A társadalmi rétegződés időbeli alakulása szerint kezdettől fogva a paraszti réteg van jelen a legnagyobb arányban, ez azonban 1760 után hirtelen csökken. A mesterember réteg kezdetben mérsékelt arányban szerepel, az 1752–1760 közti időszakban azonban aránya az előző időszak arányának négyszeresére nő, majd fokozatosan csökken, de még az utolsó időszakban is kétszeresen meghaladja a paraszti rétegek arányát. A földműves, pásztor rétegek és az alkalmazottak aránya emelkedő tendenciát mutat, míg a katonák, egyházi személyek, a nemesek és az úrnak mondottak aránya egyaránt fokozatosan csökken, a hivatalnokok és a polgárok aránya pedig először növekvő, majd csökkenő tendenciát mutat. Ez a kép nagy vonalakban megegyezik a zárandokok társadalmi rétegződésének időbeli alakulásáról kapott országos képpel, mely szerint a parasztság mellett rendszerint a mesterember réteg jelenik meg a zárandokhelyeken a leggyorsabban, ami a réteg anyagi lehetőségeivel és nagyfokú mozgékonyásával magyarázható. Másfelől megfigyelhetjük, hogy a zárandokok többségét kitevő alsó rétegektől fokozatosan elmaradnak a nemesek, valamint alig észrevehetően a középső rétegek, ami ezeknek a csoportoknak az alsó rétegeketől elkülönülő magatartására, kulturális leválásának folyamataira utal.

A dömölki zárandokok között a férfiak, a nők és a gyermekek csaknem egyenlő arányban fordulnak elő, azaz a nők az országos képnek megfelelően Dömölkön is nagyobb arányban szerepelnek a XVIII. századi népességben képviselt átlagos arányuknál, míg a gyermekek aránya hozzávetőlegesen tükrözi az általános demográfiai szerkezetet. Az átlagéletkor és a kor szerinti összetétel időbeli alakulása alapján a felnőttek között az időben előre haladva mindkét nemnél megfigyelhető bizonyos előregedés. Ez a tendencia csak részben magyarázható a demográfiai szerkezet változásával, s minden valószínűség szerint összefügg a zárandoklatok hanyatlásával. A nemek és a társadalmi állapot kapcsolatának időbeli bontása azt mutatja, hogy a polgári és a nemesi rétegekhez tartozó nők szerepe a zárandoklatokban az időben előre haladva fokozatosan csökken, ami aláhúzza ezeknek a csoportoknak a fokozatos elkülönülését az alsó rétegektől.

Thomas Bohacz (?): A dömölki templom és kolostor látképe a kegyzoborral. 1752 k., rézmetszet. Stiftsbibliothek Göttweig, Rechtshandel des Abtes von Dömölk, sz. n.

A különböző társadalmi rétegek találkozása mellett a zárandoklatok elősegítették az etnikai és felekezeti csoportok integrációját. Dömölk a magyar mellett elsősorban a hazai német, valamint a kelet-ausztriai lakosság körében számított kedveltnek. A dömölki kultusz rekatolizációs szerepét mutatja az áttértek számának alakulása az 1748–1754 közötti időszakban. Ez a szám évente 15–25 között változott, s először emelkedett, majd csökkent. Az ünnepélyesség emelésére az áttértek elsőáldozáskor gyertyát tartottak a kezükben. A más felekezetűekhez fűződő viszony feszültségét jelzi, hogy Koptik császári

rendeletet eszközölt ki a dömölki zárandokoknak, amely a nem katolikusoknak büntetés terhe mellett megtiltotta a zárandokok bántalmazását és előírta, hogy szükség esetén éjjeli szállással lássák el őket és mindenben szolgálatukra legyenek.

A MOTIVÁCIÓS RENDSZER ÉS AZ ADOMÁNYOK TÁRSADALMI ÖSSZETEVŐI

A mirákulumszövegekben szereplő személyek mindig valamilyen szükséghelyzet miatt mentek el a kegyhelyre. Ezeket a szükséghelyzeteket, melyek a zárandoklatok fontos motivációi, 13 csoportra osztottuk. Dömölkön minden szükséghelyzet-típus megtalálható, a hely speciális patronátusáról tehát nem lehet beszélni. A speciális patronátus gondolatának háttérbe szorulására utal az is, hogy a szükséghelyzet típusa és a zárandoklat napján ünnepelt szent patronátusa között csupán egyetlen esetben találtunk összefüggést. Legnagyobb számban a szerencsétlenség nyomán keletkezett szükséghelyzetek szerepelnek, ezek aránya a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségek és a belső bajok arányát egyaránt meghaladja. Ennek oka egyrészt a szerencse motívumának már a kegyhely eredetlegendájában való feltűnése és a kegyszobor ennek nyomán kialakult „szerencsés Mária” elnevezése, másrészt a kézművesek nagyszámú előfordulása a zárandokok között. Ez egyben mutatja, hogy ebben az időszakban a kegyhelyek motivációs rendszerének kialakulásában a patrónus csodatévő erejéről alkotott elképzelés mellett meghatározó szerepet játszott a zárandokok társadalmi összetétele.

Az állatokkal kapcsolatos eseteknek mintegy fele érthető módon a paraszti rétegekhez kapcsolódik, a másik fele megoszlik a pásztorok, mesteremberek, valamint két hivatalnok között. A többi kegyhelyhez viszonyítva aránylag magas a rontás okozta baj mint motiváció: összesen 24 ilyen esetet ismerünk, a személyek túlnyomó többsége a paraszti rétegekhez tartozik. A legtöbb szükséghelyzet aránya először emelkedik, majd csökken, csupán az ideg- és elmebajok aránya csökken egyenletesen, amit talán nem alaptalanul hozunk összefüggésbe a tartós török jelenlét közvetett hatásának mérséklődésével.

A zárandokok motivációja és a kegyhelyen felajánlott adományok közti kapcsolatot vizsgálva a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségeknek a bajra közvetlenül utaló adományok csaknem a felét teszik ki az ugyanennél a szükséghelyzetnél és egyébként is leggyakrabban szereplő festett képadományoknak. A szerencsétlenségekhez kapcsolódó adományok között a bajra közvetlenül utaló tárgyak szerepelnek a legnagyobb számban. Ez onnan érthető, hogy a bajra utaló tárgyak és a festett képek kínálták a legjobb lehetőséget a szükséghelyzetek közvetlen kifejezésére. Több más helyhez hasonlóan a vegyes és a képadományok aránya fokozatosan emelkedik, míg az adomány nélküli eseteké csökken. Ez részben a zárandokok anyagi helyzetének javulásával, részben a kegyhely iránti elkötelezettség kifejezésének növekvő igényével hozható összefüggésbe. Az adománytípusok és a társadalmi rétegek közti kapcsolat időbeli alakulása azt mutatja, hogy a legnagyobb számban szereplő festett képadomány az első, 1744–1751 közötti időszakban csupán a paraszti és a mesterember rétegeknél jelentkezik nagyobb mértékben. A következő időszakokban azonban fokozatosan kedvelté válik más rétegek, így elsősorban a pásztorok körében is, ami mutatja a különböző rétegek egymásra hatását az adományfelajánlás gyakorlatában.

VONZÁSKÖRZET – INFRASTRUKTÚRA

A mirákulumszövegekben szereplő származáshelyek mintegy 90 százalékát, több mint 500 települést vetítettünk térképre. Ebből megállapítható, hogy Dömölk vonzaskörzete a vonzasköröknek abba a típusába tartozik, amely egy nagy kiterjedésű, szűkebb, és nagy, egymásba olvadó, tág vonzaskörzetek kombinációjával jött létre. Ilyen vonzaskörzetek rendszerint vegyes vallású területeken alakultak ki, amelyek a rekatolizációs folyamat során ismét katolikus többségű területekké váltak. Ezeknek a zarándokhelyeknek a többsége még a XVII. században jött létre, Dömölk tehát itt is a kivételek közé tartozik.

Dömölk szűkebb vonzaskörzete lényegében az egész Nyugat- és Délnyugat-Dunántúl, helyenként átnyúlva a határon túli ausztriai területekre, valamint Győr környéke. A szűkebb vonzaskörzet ilyen alakulásában szerepet játszott egyrészt az, hogy a hely gondozói elsősorban német nyelvű kiadványokkal igyekeztek felkelteni a lakosság figyelmét. Másrészt a felívelés időszakában a hely a Győri egyházmegyében fekszik, legfőbb támogatója a győri püspök, így számolni kell az egyházmegyei határok érvényesülésével is. A szűkebb vonzaskör kiterjedését a Rábától keletre fekvő területekre részben a felekezeti megoszlás, részben más, már korábban kialakult zarándokhelyek hatása akadályozta, s ez utóbbit kell számításba venni a Fertő-tótól keletre és nyugatra fekvő területeken is. A tág vonzaskör az egész Dunántúlon kívül Észak-Magyarországot, Erdélyt, a Duna-Tisza között és a Délvidéket egyaránt magában foglalja, nyugat felé azonban az országhatáron túl egy viszonylag keskeny határmenti sávon kívül csak szórványosan találunk egy-egy távolabbi ausztriai települést. A tág vonzaskörnek ez a kiterjedése csaknem az egész ország területére a hely gyors felívelésével és hírének hatásos terjesztésével hozható összefüggésbe.

A vonzaskörzet időbeli alakulásának vizsgálatához az 1744–1773 közötti időtartamot öt részre osztottuk. A mirákulumfeljegyzések megoszlása az első rész határait 1744–1751 között jelöli ki. A hely gyors felíveléséhez viszonyítva ez túlságosan tágnak tűnt, ezért az 1745–1748 között a kegyhelyen észlelt csodás jelekről tanúságot tevők származáshelye alapján külön térképet készítettünk. Ez azt mutatja, hogy a vonzaskör ekkor a Dunántúlnak a Balatontól északra fekvő részére terjedt ki, nyugat felé nem jutott túl a Rábca-Répe vonalán, a határon túl pedig egy-két nagyobb városra, illetőleg ezek környékére korlátozódott. Az 1744–1751 közötti időszakról készített térkép már jelzi a szűkebb vonzaskör kibővülésének kezdeteit a Nyugat-Dunántúlon, s érzékelteti a tág vonzaskört az egész Dunántúlon, sőt szórványosan azon túl is az ország egész területén. Mindez

A dömölki kegyeszobor és templom. 1745, fametszet. Synopsis Historia... 1745. (Kétleveles nyomtatvány részlete), Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Actorum abbatis Dömölkensis, Fasc. 2. nr. 1.

mutatja a vonzáskör gyors kitágulását az 1748-as translációt követő három év leforgása alatt. 1752–1760 között a szűkebb vonzáskörzet tovább terjed nyugat felé a határon túli keskeny sávban, megszilárdul a Fertő-tó környékén, a tág vonzáskör stabilizálódik a Dunántúl többi részén, az ország egyéb területein pedig újabb települések kerülnek a helyi tág vonzáskörzetébe. Az 1761–1770 közötti időszakban megkezdődik a szűkebb vonzáskör lassú visszaszorulása a Fertő-tó mellékén és a nyugati határmenti területen, a tág vonzáskörzet csökkenése a Dunántúl déli és keleti felében, valamint a Duna–Tisza közén érzékelhető elsősorban. 1771–1773 között a tág vonzáskör leszűkül a Dunántúlra, ezen kívül már csak egy-két településről érkeznek zárandokok, s a szűkebb vonzáskör is csak nyomaiban észlelhető.

A vonzáskörzet éven belüli alakulását vizsgálva megfigyelhető, hogy Dömölk egyik búcsúnapján, Kisboldogasszonykor szinte kizárólag a tág, dunántúli vonzáskörből érkeznek zárandokok, pünkösdkor pedig a szűkebb vonzáskör távolabbi pontjai és a tág, dunántúli vonzáskör települései szerepelnek leggyakrabban. Ebből arra következtethetünk, hogy míg homogén katolikus környezetben az ünnepeknek nincs a vonzáskört lényegesen befolyásoló szerepe, vegyes vallású területeken az ünnepek tágítják a zárandokhelyek vonzáskörzetét.

A vonzáskörzetek szerveződését befolyásoló tényezők között fontos szerepet játszik a zárandokok társadalmi összetétele. Dömölkön csaknem minden rétegből találunk egy-egy távolabbról érkezett zárandokot, s különösen a mesteremberek tűnnek ki nagyfokú mozgásképességükkel. A városok és piackörzeteik közvetítő, a zárandokok társadalmi összetételét és a vonzáskört alakító szerepét jól megfigyelhetjük a Dömölkhez közeli Sárvár és Pápa, valamint a távolabbi Szombathely, Sopron és Győr esetében. Megfigyelhetjük azt is, hogy az egyes társadalmi rétegek eltérő szerepet játszanak a zárandokhelyek történetének különböző szakaszaiban. Dömölkön a szűkebb vonzáskörzet kialakításában az első időszakban a mesterember réteg játssza a döntő szerepet, s a tág vonzáskörben is a középső és a magasabb rétegek jelennek meg először. Ez egyrészt érzékelteti a felső és középső rétegek másutt is megfigyelhető közvetítő szerepét a vonzáskörzetek szerveződésében. Másrészt utal arra, hogy a paraszti rétegek kis területi mobilitásuk miatt nagymértékben rá voltak utalva a felső és középső rétegek közvetítésére. A paraszti rétegek elsősorban a nagy vonalakban már kialakult vonzáskörzetek stabilizálásában, valamint a zárandoklatok hanyatló periódusában a vonzáskörök fenntartásában játszanak meghatározó szerepet. Az utolsó periódusban a felső réteg csupán a szűkebb vonzáskörben, ott is csak elvétve fordul elő, s a helyre speciálisan jellemző mesterember réteg is csak a szűkebb vonzáskör közelebbi pontjain található meg nagyobb számban. Mindez a felső és középső rétegek területi közvetítő szerepének időbeli korlátozódása mellett térben is szemlélteti ezeknek a rétegeknek a fokozatos elkülönülését a paraszti rétegektől.

ÖSSZEGZÉS

Mindezek a megfigyelések egy országos vizsgálat keretében születtek, ezért több ponton vázlatosak, másutt feltételes jellegűek, de talán ösztönzésül szolgálhatnak a dömölki zárandoklatok történetének monografikus feldolgozásához. Célunk egyrészt az volt, hogy egyetlen zárandokhely történetén keresztül bemutassuk a kultusz történeti és társadalmi

meghatározottságát, másfelől rávilágítsunk egy régió kevésbé ismert társadalmi, kulturális és gazdasági folyamataira. A több vonatkozásban speciális jegyeket hordozó dömölki zárandoklatok akkor alakultak ki, amikor a különböző rétegek vallási magatartásában jelentős változások mentek végbe. Ezek közül az egyik a felső egyházi és világi rétegek már az 1730-as, 40-es években észlelhető felfogás- és magatartásbeli eltávolodása az alsó rétegektől, amihez a század második felében a középső rétegek kezdődő elkülönülése társult. A dömölki kultusz felívelését egy saját rétegéhez viszonyítva konzervatív egyházi vezető fanatikus aktivitásának, valamint az alsó és középső rétegek lényegében változatlan vallási igényeinek az összetételalkozása tette lehetővé. A zárandoklatok egyrészt késleltették a modernizáció kísérleteit, másfelől viszont hozzájárultak a különböző rétegek és területek között zajló kulturális, kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok fejlődéséhez, a kulturális régiók kialakulásához, megszilárdulásához és a régiók közti kapcsolatok megerősítéséhez. A sajátos tényezők találkozása nyomán Dömölk egy rövid időre nemcsak egy régió, egy országrész, hanem lényegében az egész ország, sőt azon kívül eső területek összekötő pontjává lépett elő. Koptik Odó sorsa elővételezi, a dömölki zárandoklatok története pedig hűen tükrözi a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthullását és a felvilágosult eszmék elterjedését. A dömölki zárandokok használatára 1797-ben kiadott tájékoztató előszavában a kegyhely plébánosa – más korabeli megnyilvánulásokhoz hasonlóan – már némely zárandokok „botránkoztató magaviseletét” ostromozta.

JEGYZETEK

1. A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat: TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp. 1993. Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, illusztrációs anyag, valamint a megállapítások tágabb összefüggései is megtalálhatók, ezért a jegyzeteket a legszükségesebbre korlátozzuk.
2. Koptik életéről és irodalmi munkásságáról részletesen: TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)*, Történelmi Szemle 37 (1995), 69–81.
3. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zárandoklatok tükrében*, Századok 125 (1991), 517–566.
4. Dömölk történetéhez továbbra is alapvető: PACHER Donát, *A dömölki apátság története*, Bp. 1912.
5. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században (A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751–1786)*, Ethnographia 93 (1982), 269–291. – TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *A katakombaszentek tisztelete. Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből*, Századok 128 (1994), 3–45.
6. SZÖRÉNYI László, *Mária, a magyar történelem tanúja. Koptik Odó: Thalleis*, Irodalomtörténeti Közlemények 1987–1988, 440–448.
7. SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp. 1987. Kat. 61–76. sz.